

კორნელი კეკელიძის სახელობის საქართველოს
სელნანერტა ეროვნული ცენტრი

KORNELI KEKELIDZE GEORGIAN NATIONAL
CENTRE OF MANUSCRIPTS

თბილისი • TBILISI

2021

THE CAUCASUS

BETWEEN EAST AND WEST, II

Historical and Philological Studies in Honour of **Zaza Aleksidze**

კავკასია

ადმონავლეთსა და დასავლეთს შორის, II

ისტორიულ-ფილოლოგიური ძიებანი

მიძღვნა ზაზა ალექსიძის დაბადების 85 წლისთავისადმი

რედაქტორი **დალი ჩიტუნაშვილი**

საგამომცემლო ჯგუფი **ნიკოლოზ ალექსიძე
ხათუნა გაფრინდაშვილი
ნათია დუნდუა
ირმა ხოსიტაშვილი**

გარეკანის დიზაინი
დამკაბადონებელი **ვლადიმერ პერანიძე
თამთა ჯანაშია**

Editor **Dali Chitunashvili**

Editorial team **Nikoloz Aleksidze
Khatuna Gaprindashvili
Natia Dundua
Irma Khositashvili**

Book cover design **Vladimer Peranidze**
Text layout **Tamta Janashia**

ISBN 978-9941-9730-7-9

DOI:10.51.36.4/26679604.jcpr.2021.v02

© კორნელი კეკელიძის სახელობის
საქართველოს ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი, 2021

შინაარსი

JOST GIPPERT

Preface..... 11

ნინო აფციაური, ნათია ჩანტლაძე, დალი ჩიტუნაშვილი

ზაზა ალექსიძე – ქრისტიანული კავკასიის ისტორიის დიდი მესაიდუმლე..... 14

ზაზა ალექსიძე – ბიბლიოგრაფია..... 18

I. ისტორია, წყაროთმცოდნეობა, ეპიგრაფიკა

History, Source study, Epigraphy

ზაზა აბაშიძე / ZAZA ABASHIDZE

ავტოკეფალია / Autocephaly 37

გიორგი გაბოშიძე / GIORGI GAGOSHIDZE

დავით აღმაშენებლის დროინდელი წარწერები სამშვილდის

დარბაზულ ეკლესიაზე / Inscriptions of the Period of David the Builder

on the Hall Church of Samshvilde..... 46

GÉRARD DÉDÉYAN

La coopération arméno-géorgienne à l'époque de l'Empire mongol,

sous le regard de Grigor d'Akner 68

დარეჯან კლდიაშვილი, მაია დიასამიძე /

DAREJAN KLDIASHVILI, MAIA DIASAMIDZE

1668 წლის 4 იანვრის დიდი მიწისძვრა სამხრეთ კავკასიაში /

1668 January 4 Large Earthquake in the South Caucasus..... 79

JEAN-PIERRE MAHÉ

La liste des rois païens dans la Conversion du Kartli:

Originalité et cohérence rédactionnelle..... 106

ნათია ჩანტლაძე / NATIA CHANTLADZE

ძველი სომხური წერილობითი წყაროები პეტრე იბერის შესახებ /

Old Armenian literary sources on Peter the Iberian..... 118

გიორგი ჭეიშვილი / GIORGI TCHEISHVILI

გიორგი და არავესი (ნარკვევი ქვემო ქართლის ისტორიული გეოგრაფიიდან) /

Georg and Arewes: Studies in Historical Geography of Kvemo (Lower) Kartli..... 132

II. ფილოლოგია

Philology

ენრიკო გაბიძაშვილი / ENRIKO GABIDZASHVILI

ქართული მეტაფრასტიკა ბიზანტიური ჰაგიოგრაფიის ისტორიის ფონზე /

Georgian Metaphraseis in light of the history of Byzantine Hagiography..... 141

ხათუნა გაფრინდაშვილი / KHATUNA GAPRINDASHVILI	
იოანე ბოლნელის ჰომილიათა შემცველი უცნობი პალიმფსესტური ხელნაწერი (H-1816a) / An Unknown Palimpsest Containing the Homilies of Ioane Bolneli (H-1816a)	162
JOST GIPPERT	
Old Georgian barsabon-i	179
მაია მაჭავარიანი / MAIA MATCHAVARIANI	
მასალები წმინდანთა ხსენებების კალენდრების ისტორიისათვის / Materials for the History of the Calendars of the Saints' Feast Days	197
ნინო მელიქიშვილი / NINO MELIKISHVILI	
წმ. ანდრია კრიტელის ღვთისმშობლის მიცვალებისადმი მიძღვნილი სამი ჰომილიის წმ. ეფთვიმე ათონელისეული თარგმანი და მისი სტრუქტურა ბერძნულ წყაროსთან მიმართებით / St Euthymios the Athonite's Translations of Three Homilies by St Andrew of Crete on the Dormition of the Mother of God and its Structure in Relation to the Greek Source.....	221
მაია რაფავა / MAIA RAPHAVA	
ქართულ-სომხური ლიტერატურული ურთიერთობანი XVIII საუკუნეში / Georgian-Armenian literary relations in the 18 th century.....	246
FR. CHARLES RENOUX	
Le Lectionnaire Géorgien palimpsest N/Sin.georg. 55 (Xe-XIe s.): Une Visée Christologique.....	257
თამარ ოთხმეზური / THAMAR OTKHMEZURI	
„რამეთუ ბერძულად ესრეთ არს“: ქართული ხელნაწერი წიგნის ელინიზაცია, XI-XII საუკუნეები / “As it is in Greek”: Hellenization of Georgian Manuscript: 11 th -12 th cc	270
მზია სურგულაძე / MZIA SURGULADZE	
ათონელი მამების „ცხოვრებები“ / The ‘Lives’ of the Athonite Fathers.....	286
ბერნარ უტიე / BERNARD OUTTIER	
სინურ ხელნაწერებში დაცული ეფრემ ასურის ერთი თხზულების თარგმანი და ქართული ენის ისტორია / The Georgian Translations of Ephrem the Syrian's One Work Preserved in the Sinaitic MSS and the History of the Georgian Language.....	297
ლელა შათირიშვილი / LELA SHATIRISHVILI	
ცნობები ადამიანის ჯანმრთელობისა და დაავადებათა მკურნალობის შესახებ ძველი აღთქმის მიხედვით / Notices about human health and treatment of diseases according to the Old Testament.....	310
დალი ჩიტუნაშვილი / DALI CHITUNASHVILI	
ხანმეტი ოთხთავის უცნობი ხელნაწერი / The Unknown Manuscript of the Khanmeti Gospels.....	320

ნესტან ჩხიკვაძე / NESTAN CHKHIKVADZE

ზოგიერთი შენიშვნა კრებულ მრავალთავის შესახებ / Some Comments on the Mravaltavi Collection 334

III. შუა საუკუნეების სამონასტრო ცენტრები

Medieval Monastic Centres

BOGHOS LEVON ZEKIYAN

PILGRIMAGE AS A SIGN OF COMMUNION

With a particular regard to the tradition of the early Armenian Church..... 349

CLAUDIA RAPP

A "Chrysobull" of Justinian for Saint Catherine's Monastery

(Sin. gr. 1889) in the Light of Connections between the Sinai and

Constantinople in the 16th Century 365

IV. ფილოსოფია, თეოლოგია

Philosophy and Theology

LELA ALEKSIDZE

Are we, as actors on the stage, still free?

Plotinus' Ennead on the Providence III 2 (47) 378

ზურაბ კიკნაძე / ZURAB KIKNADZE

კუმრანის ბაპტიზმა / Qumran Baptism 391

V. არმენოლოგია

Armenian Studies

S. PETER COWE

"Sisianos Sebastac'i's Encomium on the Forty Martyrs of Sebastē"..... 404

TINATIN EVDOSHVILI

A Newly found fragment of ancient Armenian Manuscript..... 434

THEO MAARTEN VAN LINT

A Matean Ofbergut'ean by Grigor Tlay. On the Reception of the Narek in Cilicia..... 445

ALESSANDRO ORENGO

Eznik Kolbacci entre Orient et occident..... 472

MICHAEL E. STONE

Sadayēl's Fall from Heaven 486

VI. ხელოვნებათმცოდნეობა

Art History

ქეთევან ასათიანი / KETEVAN ASATIANI

ლახამულის ოთხთავი / The Lakhamuli Gospel..... 497

დარეჯან გობაშვილი, დალი ჩიტუნაშვილი /

DAREJAN GOGASHVILI, DALI CHITUNASHVILI
კალკოსის სახარება / The Kalkosi Gospel 508

ზაზა სხირტლადე, გიორგი ბაბრატონი /
ZAZA SKHIRTLDZE, GIORGI BAGRATIONI
ფარნაკის ციხის ეკლესია / The Church of the Parnaki Fortress 521

VII. საზოგადოებათმცოდნეობა

Social Sciences

როინ მეტრეველი / ROIN METREVELI
აღმოსავლეთისა და დასავლეთის დაპირისპირების ერთი საკითხი /
One Issue of Confrontation Between the East and West..... 545

ვლადიმერ პაპავა / VLADIMER PAPAVA
„ცენტრალური კავკასიიდან“ – „ცენტრალურ კავკაზიამდე“ /
From the “Central Caucasus” to the “Central Caucaso-Asia”..... 560

ხათუნა გაფრინდაშვილი

კორნელი კეკელიძის სახელობის საქართველოს
ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი

იონა პოლნელის ჰომილიათა შემცველი უცნობი პალიმფსესტური ხელნაწერი (H-1816a)

ხელნაწერთა ეროვნულ ცენტრში დაცული ქართული პალიმფსესტების აღ-
რიცხვამ და შესწავლამ მნიშვნელოვნად გაამდიდრა ძველი ქართული მწერ-
ლობის თითქმის ყველა დარგი. ახალი მასალის გამოვლენამ, განსაკუთრებით
კი ლიტურგიკაში, აჩვენა, რომ ლიტურგიკული ტექსტები საკმაოდ მრავალფე-
როვანია და გარკვეულწილად აზუსტებს ან ცვლის ჩვენს ცოდნას ძველი ქარ-
თული საღვთისმსახურო ტრადიციის შესახებ.

ამ მხრივ საინტერესოა ერთი მცირე ზომის ხელნაწერი - H-1816a, რომე-
ლიც კურთხევანს წარმოადგენს და XV-XVI საუკუნეებით თარიღდება. ხელ-
ნაწერი 28 ფურცლისაგან შედგება. ტექსტი ნაწერია ეტრატზე შავი მეღვინით,
ნუსხურად, საზედაო გრაფემები – ასომთავრულით; გადამწერი და გადანერის
ადგილი უცნობია. ხელნაწერი მთლიანად პალიმფსესტია. პალიმფსესტური
ხელნაწერის ქვედა ფენაში, თავის მხრივ, სამი ხელნაწერი გამოიყოფა, მათგან
ორი დაზიანებულია იმდენად, რომ ტექსტის რაობის დადგენა ვერ ხერხდება,
მხოლოდ რამდენიმე ფრაზა განირჩევა.¹

ჩვენს საკვლევ საკითხს წარმოადგენს მესამე პალიმფსესტური ხელნაწერი,
რომელიც 15 ფურცლით არის შემორჩენილი.

პალიმფსესტის ტექნიკური მონაცემებია: ზომა (აღდგენილი): 160×117 მმ;
სვეტი: 1; სვეტის სიგანე: 80 მმ; სტრიქონი: 29; სტრიქონებს შორის მანძილი:
5 მმ; გრაფემათა რაოდენობა სტრიქონში: 37<; არშიები: ზედა: 10 მმ; ქვედა:
10 მმ; მარჯვენა: 25 მმ; მარცხენა: 15 მმ. პალიმფსესტი პალეოგრაფიულად
რომ დავახასიათოთ, გადამწერს სპეციფიკური წერის მანერა ახასიათებს.
ტექსტი უწვრილესი ნუსხურით არის ნაწერი, გრაფემები ოდნავ მარჯვნივ
არის დახრილი, ბოლო სტრიქონებზე გრაფემათა ბუნები დაგრძელებულია.
საზედაო გრაფემები ასომთავრულით არის შესრულებული, გადის სვეტიდან
და სამ სტრიქონს შორის მანძილს მოიცავს. ხშირია დაქარაგმება, განკვეთი-
ლობის ნიშნებად გამოყენებულია ორწერტილი; გადამწერი ყოველი ახალი
მუხლის დასაწყისში ასომთავრულს იყენებს, ამიტომ ასომთავრული გრაფემე-

¹ ქართული პალიმფსესტები, გვ. 139-141.

ბი გვხვდება როგორც არშიებზე, აბზაცების დასაწყისში, ისე ტექსტის შიგნით. კოდიკოლოგიითა და პალეოგრაფიულად ხელნაწერი შეიძლება მე-10 საუკუნის დასასრულითა და მე-11 საუკუნის დასაწყისით დათარიღდეს.

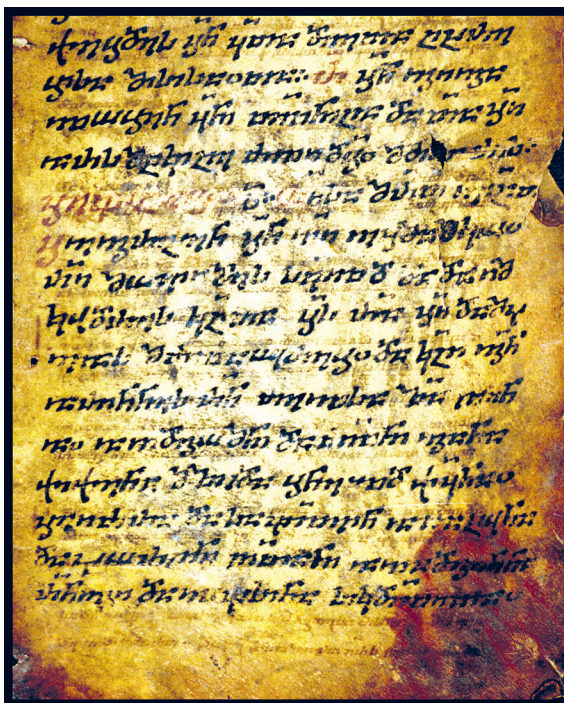
პალიმფესტი საკმაოდ დაზიანებულია, მხოლოდ რამდენიმე გვერდის დასაწყისი და ბოლო სტრიქონებია შემორჩენილი. იქმნება შთაბეჭდილება, თითქოს პალიმფესტის ქვედა ფენაში ყავისფერი ხაზებია გავლებული. ტექსტის ამოკითხვა შეუიარაღებელი თვალით შეუძლებელია, თუმცა ხშირ შემთხვევაში ულტრაიისფერი განათებაც კი ვერ დაგვეხმარა ტექსტის წაკითხვაში. შევეცადეთ, შეძლებისდაგვარად, არსებული ტექნიკური აღჭურვილობის პირობებში, ამოგვეკითხა და დაგვედგინა ტექსტის რაობა. დღეს ამოკითხული და იდენტიფიცირებულია ცხრა გვერდი.

პალიმფესტი შეიცავს ცნობილი ქართველი მოღვაწის, იოანე ბოლნელის მეოთხე, მეხუთე და მეექვსე ჰომილიათა ფრაგმენტებს.

იოანე ბოლნელის „ქადაგებები“ დაცულია კლარჯულ, პარხლისა და ათონის მრავალთავებში და ასევე O/Sin.georg-44 ხელნაწერში, რომელიც მხოლოდ იოანე ბოლნელის ჰომილიათა კრებულს წარმოადგენს.¹

პალიმფესტში იოანე ბოლნელის ჰომილიათა გამოვლენამ რთული და, ამავდროულად, საინტერესო საკითხის წინაშე დაგვაყენა. უპირველეს მიზნად დავისახეთ, განგვესაზღვრა ხელნაწერის რაობა – რა სახის კრებული შეიძლებოდა ყოფილიყო H-1816a პალიმფესტი?

ხელნაწერის ფორმატიდან გამომდინარე (იგი საკმაოდ მცირე ზომისაა, 160×117 მმ), ცხადია, ის მრავალთავი ვერ იქნებოდა. პალიმფესტის შინაარსისა და

H-1816a

¹ O/Sin.georg-44 ხელნაწერში დაცული ჰომილიები ანონიმურია, ავტორის ვინაობა მითითებული არ არის. ჟ. გარიტის ხელნაწერთა აღწერილობაში O/Sin.georg-44-ის რაობა განსაზღვრულია, როგორც „სახარებათა თარგმანება, მარხვის პერიოდის ჰომილიები“ (Garitte, *Catalogue des manuscrits...*, p.161-165). ხელნაწერის დეტალურმა შესწავლამ ცხადყო, რომ O/Sin.georg-44 შესული „ქადაგებანი“ იოანე ბოლნელის დიდმარხვის პერიოდის ჰომილიებს წარმოადგენს (Jean De Bolnisi, *Homélie...*, Sardjveladze-Mgaloblišvili-Koclamazašvili, 2015).

მისი ტექნიკური მონაცემების გათვალისწინებით ხელნაწერის რაობა პირობითად განვსაზღვრეთ – იგი იოანე ბოლნელის ქადაგებათა შემცველ ჰომილექტიკურ კრებულად მივიჩნიეთ და ამგვარად იდენტიფიცირებული შევიდა კიდევ ქართული პალიმფსესტების კატალოგში¹. ასეთი ვარაუდის გამოთქმის უფლებას გვაძლევდა ისიც, რომ მოცულობითა და შედგენილობით H-1816a პალიმფსესტი ჰგავს O/Sin.georg-44-ს, რომელიც ასევე მცირე ზომისაა (145×122 მმ, X ს.) და მხოლოდ იოანე ბოლნელის ქადაგებებს შეიცავს. თუმცა ხელნაწერის შემდგომმა კვლევამ ჩვენი ვარაუდი არ გაამართლა (ამის შესახებ ქვემოთ ვისაუბრებთ).

იოანე ბოლნელის მეოთხე და მეხუთე ჰომილია დაცულია O/Sin.georg-44 ხელნაწერში, ათონის (Ivir.georg-11), პარხლისა (A-95) და კლარჯულ (A-144) მრავალთავეში. მართალია, H-1816a პალიმფსესტში ტექსტის მხოლოდ მცირე ნაწილია შემორჩენილი, მაგრამ რედაქციულობის დასადგენად იგი მაინც შევადარეთ არსებულ ხელნაწერებს. განსხვავებული ადგილები ხაზგასმულია.

IV ჰომილია

კვრიაკე დღესა ყველითა აღებასა სახარებაჲ მათესი. თარგმანებაჲ სახარებისაჲ: „ეკრძალენით ქველის საქმესა“:

H-1816a: [...] რაჲსათ(კ)ს **დაენერგის**, რომელსა ნა[ყოფი ...] რაჲჟამს იქმოდო ქველისს(ა)ქმესა შე(ე)ნსა ნუ ... (11r)

O/Sin.georg-44: რაჲსათჲს **დაენერგვის**, რომელსა ნაყოფი არა გამოაქუს? ხოლო შენ, რაჲჟამს იქმოდო ქველისსაქმესა შენსა, ნუ აგრძნობნ მარცხენს შენი, რაჲსა იქმოდის მარჯუენს შენი, რაჲთა იყოს ქველისსაქმს შენი დაფარულად ...²

Ivir.georg-11: რაჲსათჲს დაეთესვის, რომელ-იგი არა აღმოსცენდების; **დაენერგვის**, რომელსა ნაყოფი არა აქუს? ხოლო შენ, რაჲჟამს იქმოდო ქველისსაქმესა შენსა, ნუ აგრძნობნ მარცხენე შენი, რაჲსა იქმოდის მარჯუენე შენი, რაჲთა იყოს ქველისსაქმს შენი დაფარულად ...³

A-144: კლარჯულ მრავალთავეს ეს ადგილი აკლია.

A-95: რაჲსათჲს დაითესვის, რომელ-იგი არა აღმოეცენების; რაჲსათჲს **დაენერგვის**, რომელსა ნაყოფი არა გაქუს? ხოლო შენ, რაჲჟამს იქმოდო ქველისსაქმესა შენსა, ნუ აგრძნობნ მარცხენს შენი, რაჲსა იქმოდის მარჯუენს შენი, რაჲთა იყოს ქველისსაქმე შენი დაფარულად ... (252r)

H-1816a: ჯერ არს ჩ(უე)ნდა თხოვად ა(რამე)დ ჯ(ე)რ არს ჩ(უე)ნდაცა **მიტევებაჲ შეცოდებათაჲ** მათ ჩ(უე)ნთაჲ და ამას ვყოფდეთ და [...] ვევედრე-

¹ ქართული პალიმფსესტები, გვ. 139.

² Jean De Bolnisi, *Homélies...*, Sardjveladze-Mgaloblišvili-Koclamazašvili, p. 250-252.

³ მაისურაძე-მამულაშვილი-ღამბაშიძე-ჩხენკელი, *ათონის მრავალთავეი*, გვ. 203.

ბოდით და ვიტყოდით და [...] შემიყვანებ ჩ(უენ) გ(ა)ნს(ა)ცდელსა ო(კვალ)ო ა(რამედ) [...] განიცადებოდა ეშმ(ა)კ(ი)ს(ა)გ(ან) ... (11v)

O/Sin.georg-44: ჯერ არს ჩუენდა თხოვად, არამედ ჯერ-არს ჩუენდაცა მიტევებაჲ შეცოდებთაჲ თანამდებთაჲ მათ ჩუენთაჲ, და ამას ვჰყოფდეთ და ვილოცვიდეთ უფლისა მიმართ ღმრთისა ჩუენისა, და ვევედრებოდით, ვიტყოდით და ვთქუათ: და ნუ შემიყვანებ ჩუენ განსაცდელსა, უფალო, არამედ მიჰსნენ ჩუენ ბოროტისაგან. ვინმემცა იყო, ჰ საყუარელნო, რომელიმცა არა განიცადებოდა, ოდესლა-იგი თვთ თავადი უფალი განიცადებოდა უდაბნოსა ზედა ეშმაკისაგან ...¹

Ivir.georg-11: ჯერ არს ჩუენდა თხოვად, არამედ ჯერ-არსცა მიტევებად ცოდვათა თანამდებთა მათ ჩუენთაჲ, და ამას ვჰყოფდეთ და ვილოცვიდეთ უფლისა მიმართ ღმრთისა ჩუენისა, ვევედრებოდით და ვიტყოდით და ვთქუათ: და „ნუ შემიყვანებ განსაცდელსა, უფალო, არამედ მიჰსნენ ჩუენ ბოროტისაგან“. ვინ-მე-მცა იყო, ჰ საყუარელნო, რომელიმცა არა გამოიცადებოდა, ოდესლა-იგი თვთ თავადი უფალი გამოიცადებოდა უდაბნოსა ზედა ეშმაკისაგან ...²

A-144: კლარჯულ მრავალთაჲში ეს ადგილი დაზიანებულია და არ იკითხება.

A-95: ჯერ არს ჩუენდა თხოვად, არამედ ჯერ-არს ჩუენდაცა მიტევებაჲ ცოდვათა თანამდებთა ჩუენთაჲ, და ამას ვჰყოფდეთ და ვილოცვიდეთ უფლისა მიმართ ღმრთისა ჩუენისა, და ვიტყოდით და ვევედრებოდით: და ნუ შემიყვანებ ჩუენ განსაცდელსა, უფალო, არამედ მიჰსნენ ჩუენ ბოროტისაგან. ვინმემცა იყო, საყუარელნო, რომელიმცა არა განიცადებოდა, ოდესლა-იგი თვთ თავადი უფალი განიცადებოდა უდაბნოსა ზედა ეშმაკისაგან ... (252v)

V ჰომილია

გ კვრიაკესა სახარებაჲ ლუკაჲსი „და იყვნეს ყოველნი მეზუერენი და ცოდვილნი...“:

H-1816a: [...] ჰურიათაჲ ხ(ოლო) ბ(ე)რნმ(ა)ნ მ(ა)ნ შვნა შკდნი შვილნი და მერმე ათნი და უმრავლეს მისა ათასეული და ბევრეული და რ(ომ)ლისაჲ არა არს [...]

O/Sin.georg-44: ესე არს შესაკრებელი იგი ჰურიათაჲ, ხოლო ბერნმან მან, რომელმან შვნა შკდნი, და მერმე ათნი და უმრავლეს მისა ათასეულნი და ბევრეულნი და უკუანაჲსკნელ, რომლისაჲ არა არს რიცხვ. ³

¹ Jean De Bolnisi, *Homélie...*, Sardjveladze-Mgaloblišvili-Kočlamazašvili, p. 254-256.

² მაისურაძე-მამულაშვილი-ღამბაშიძე-ჩხენკელი, *ათონის მრავალთაჲი*, გვ. 204.

³ Jean De Bolnisi, *Homélie...*, Sardjveladze-Mgaloblišvili-Kočlamazašvili, p. 296.

Ivir.georg-11: *ესე არს შესაკრებელი იგი ჰურიათაჲ, ხოლო ბერნმან მან, რომელმან შვნა შკდნი შვილნი, და მერმე ათნი და უმრავლესნი მისა ათასეულნი და ბევრეულნი და უკუანაჲსკნელ, რომლისაჲ არა არს რიცხჳ.¹*

A-144: *ესე არს შესაკრებელი იგი ჰურიათაჲ, ხოლო ბერნმან მან, რომელმან შვნა შკდნი შვილნი, და მერმე ათნი და უმრავლეს მისსა ათასეულნი და ბევრეულნი და უკუანაჲსკნელ, რომლისაჲ არა არს რიცხჳ.²*

A-95: *ესე არს შესაკრებელი ჰურიათაჲ, ხოლო ბერნმან მან, რომელმან შვნა შკდნი შვილნი, და მერმე ათნი და უმრავლეს მისა ათასეულნი და ბევრეულნი და უკუანაჲსკნელ, რომლისაჲ არა არს რიცხჳ (256v).*

პალიმფსესტის მეოთხე და მეხუთე ჰომილიათა შედარებამ გამოავლინა როგორც ორთოგრაფიული თავისებურებანი, ისე კლება-მატების შემთხვევები.

მე-4 ჰომილიის პირველ მაგალითში პალიმფსესტში გვაქვს „დაენერგის“ ფორმა, ყველა სხვა ვერსიაში კი – „დაენერგის“ ნაკითხვა.

მე-4 ჰომილიის მეორე მაგალითში პალიმფსესტურ ტექსტს აკლია ლექსიკური ერთეული – „თანამდებთა“, ყველა სხვა ხელნაწერი კი შეიცავს მას. ამ განსხვავების მიუხედავად, პალიმფსესტი მოცემული მაგალითით ყველაზე მეტად მაინც O/Sin.georg-44 ხელნაწერთან სიახლოვეთ გამოირჩევა:

ჯ(ერ) არს ჩ(უე)ნდაცა მიტევებაჲ შეცოდებთაჲ მათ ჩ(უე)ნთაჲ (H-1816a)

ჯერ-არს ჩუენდაცა მიტევებაჲ შეცოდებთაჲ თანამდებთაჲ მათ ჩუენტაჲ (O/Sin.georg-44)

ჯერ-არსცა მიტევებად ცოდვათა თანამდებთა მათ ჩუენტაჲ (Ivir.georg-11)

ჯერ-არს ჩუენდაცა მიტევებაჲ ცოდვათა თანამდებთა ჩუენტაჲ (A-95)

ამავე წინადადების მეორე სეგმენტში ტექსტი სიტყვასიტყვით მიჰყვება O/Sin.georg-44-ისა და პარხლის მრავალთავის ნაკითხვას, ათონის მრავალთავს კი პირის ნაცვალსახელი „ჩუენ“ აკლია:

[ნუ] შემიყვანებ ჩ(უე)ნ გ(ა)ნს(ა)ცდელსა (H-1816a)

ნუ შემიყვანებ ჩუენ განსაცდელსა (O/Sin.georg-44)

ნუ შემიყვანებ განსაცდელსა (Ivir.georg-11)

ნუ შემიყვანებ ჩუენ განსაცდელსა (A-95)

ჰომილიის ამავე ფრაზის ბოლო ნაწილში სინური ხელნაწერისა და პარხლის მრავალთავის იკითხვისები მსგავსია, ათონის მრავალთავში „განიცადებოდა“-ს ნაცვლად გვაქვს „გამოიცადებოდა“, რაც შეეხება ადგილის გარემოების აღმნიშვნელ თანდებულებას არსებით სახელს – „უდაბნოსა ზედა“, იგი მოგვეპოვება ყველა ვერსიაში, გარდა ჩვენი პალიმფსესტისა:

განიცადებოდა ეშმ(ა)კ(ი)ს(ა)გ(ა)ნ (H-1816a)

განიცადებოდა უდაბნოსა ზედა ეშმაკისაგან ... (O/Sin.georg-44)

გამოიცადებოდა უდაბნოსა ზედა ეშმაკისაგან (Ivir.georg-11)

¹ მაისურაძე-მამულაშვილი-ლამბაშიძე-ჩხენკელი, *ათონის მრავალთავი*, გვ. 210-211.

² *კლარჯული მრავალთავი*, მაგალობლიშვილი, გვ. 207.

განიცადებოდა უდაბნოსა ზედა ეშმაკისაგან (A-95)

მე-5 ჰომილიის ჩვენ მიერ მოხმობილ მაგალითში გამოვლინდა ორთოგრაფიული თავისებურებანი: მერმე – მერმჰ, უმრავლეს მისა – უმრავლჰს მისსა – უმრავლესნი მისა.

გვაქვს ასევე კლება-მატების შემთხვევებიც. ათონის, პარხლისა და კლარჯული მრავალთავების ტექსტები იდენტურია, H-1816a პალიმფსესტისა და O/Sin.georg-44 ხელნაწერის იკითხვისები განსხვავდება როგორც დანარჩენი ხელნაწერებისგან, ისე ერთმანეთისგან. H-1816a პალიმფსესტს აკლია მიმართებითი ნაცვალსახელი – „რომელმან“, სინურ ხელნაწერს კი არსებითი სახელი – „შვილნი“:

ხ(ოლო) ბ(ე)რნმ(ან) მ(ან) შვნა შკდნი **შვილნი...** (H-1816a)

ხოლო ბერნმან მან, **რომელმან** შვნა შკდნი... (O/Sin.georg-44)

ხოლო ბერნმან მან, **რომელმან** შვნა შკდნი **შვილნი...** (Ivir.georg-11)

ხოლო ბერნმან მან, **რომელმან** შვნა შკდნი **შვილნი...** (A-144)

ხოლო ბერნმან მან, **რომელმან** შვნა შკდნი **შვილნი...** (A-95)

კიდევ უფრო საინტერესოა მეექვსე ჰომილიის შედარებითი ანალიზი. იოანე ბოლნელის მეექვსე ჰომილია, რომელიც ლუკას სახარების „უძღები შვილის“ იგავის თარგმანებას წარმოადგენს, H-1816a პალიმფსესტის გარდა, ზემოთ განხილული ხელნაწერებიდან მხოლოდ სინას მთაზე დაცულმა O/Sin.georg-44 ხელნაწერმა და ათონის მრავალთავმა (Ivir.georg-11) შემოგვინახეს. აღსანიშნავია ის, რომ ლუკას სახარების ამავე თემაზე შექმნილ ქადაგებას შეიცავენ უდაბნოს, პარხლისა და კლარჯული მრავალთავებიც. ეს ქადაგება, მკვლევართა აზრით, იოანე ბოლნელს უნდა ეკუთვნოდეს. კლარჯულ მრავალთავში ჰომილიის ავტორად მართლაც იოანე ბოლნელია დასახელებული¹, პარხლის მრავალთავში კი – იოანე ოქროპირი,² უდაბნოს მრავალთავში (A-1109, IX-X სს.) ჰომილიის დასაწყისი აკლია, თუმცა მრავალთავის გამომცემლებმა ტექსტი იოანე ოქროპირის სახელით გამოაქვეყნეს: „იოვანე ოქროპირი, უძღები შვილისათჳს“.³ სინამდვილეში უდაბნოს, პარხლისა და კლარჯულ მრავალთავებში დაცული ქადაგება ფსევდოოქროპირისეულ ჰომილიას წარმოადგენს და სრულიად განსხვავდება O/Sin.georg-44 ხელნაწერში, ათონის მრავალთავსა და H-1816a პალიმფსესტში არსებული იოანე ბოლნელის ქადაგებისაგან.

H-1816a პალიმფსესტში დაცული იოანე ბოლნელის VI ჰომილია ვარიანტულ ნაკითხვებს გვიჩვენებს როგორც ათონის მრავალთავთან, ისე O/Sin.georg-44 ხელნაწერში დაცულ ტექსტთან მიმართებით.

¹ A-144, X ს., 6v-12r. იხ. *კლარჯული მრავალთავი*, მაგალობლიშვილი, გვ. 208.

² A-95, X ს., 257r-261v.

³ *უდაბნოს მრავალთავი*, შანიძე-ჭუმბურიძე, გვ. 145-148.

VI ჰომილია:

დ კვრიაკესა წმიდათა მარხვათასა, სახარებაჲ ლუკაჲსი, „ორთა მათ ძე-
თათჳს“:

H-1816a: და ვ(ითარცა) ც(ე)ცხლი ალ(ე)გზნ(ე)ბოდა და ყ(ოვე)ლსავე ცოდ-
ვასა რ(ომე)ლსა იქმოდა [...] ვერ გ(ა)ნცხრებოდა სიბორ(ო)ტე იგი [მისი] (4r)

O/Sin.georg-44: ვითარცა ცეცხლი, ალეგზებოდა და ყოველსავე ცოდვასა,
რომელსა იქმოდა, ვერ განძლებოდა სიბოროტჳ იგი მისი.¹

Ivir.georg-11: ვითარცა ცეცხლი, ალეგზებოდა სიბოროტე იგი მისი.²

მოცემულ მაგალითში გვაქვს განსხვავებული იკითხვისები – ალეგზებო-
და/ალეგზნებოდა, ვერ განცხრებოდა/ვერ განძლებოდა, და მაინც, H-1816a პა-
ლიმფსესტი მიჰყევება O/Sin.georg-44 ხელნაწერს, ათონის მრავალთავი კი ამ
წინადადებას სუმირებულად გვანვდის: ვითარცა ცეცხლი, ალეგზნებოდა სი-
ბოროტე იგი მისი.

გვაქვს ისეთი შემთხვევა, როდესაც H-1816a პალიმფსესტი O/Sin.georg-44-სა
და ათონის მრავალთავის ტექსტების კონტამინაციას აკეთებს და ახალ ვერ-
სიას გვთავაზობს:

H-1816a: იზ(ა)რდ(ე)ბიან იგინი ანგ(ე)ლ(ო)სისგან და გ(ა)ნძლ(იე)რ(დე)ბიან
ს(უ)ლისა წმ(ი)დ(ი)სა მიერ და [მოელიან] ს(ა)ს(უ)ფ(ევე)ლსა [ცათასა] (4r)

O/Sin.georg-44: იზარდებიან იგინი სულისა წმიდისა მიერ და დასასრუ-
ლად ამის ყოვლისა მოელიან იგინი სასუფეველსა ცათასა.³

Ivir.georg-11: იზარდებიან იგინი ანგელოზთა მიერ და დასასრულად ამის
ყოვლისა მოელიან იგინი სასუფეველსა ცათასა.⁴

პალიმფსესტი ამ მონაკვეთში, ერთი მხრივ, მიჰყევება სინურ ხელნაწერს
და მეტ სიახლოვეს ავლენს მასთან, მეორე მხრივ კი, მხარს უჭერს ათონის
მრავალთავის წაკითხვას და მის გავლენას განიცდის.

განსხვავებული იკითხვისების გარდა, გვაქვს შემთხვევები, როდესაც სა-
მივე ხელნაწერის წაკითხვა იდენტურია:

H 1816a: ხ(ოლო) ან რა[ა] ვყო [ალვდგე] და მივიდე მამისა ჩემისა (4r)

O/Sin.georg-44: ხოლო ან რაჲ ვყო? ალვდგე და წარვიდე მამისა ჩემისა.⁵

Ivir.georg-11: ხოლო ან ალვდგე და წარვიდე მამისა ჩემისა თანა.⁶

H-1816a: გ(ა)ნუმზადებიან ჭურნი [სიკუდილი]სანი და ისარნი მისნი შემწუ-
ველად [...] (17v)

¹ Jean De Bolnisi, *Homélie...*, Sardjveladze-Mgaloblišvili-Koçlamazašvili, p. 316.

² მაისურაძე-მამულაშვილი-ლამბაშიძე-ჩხენკელი, *ათონის მრავალთავი*, გვ. 213.

³ Jean De Bolnisi, *Homélie...*, Sardjveladze-Mgaloblišvili-Koçlamazašvili, p. 316.

⁴ მაისურაძე-მამულაშვილი-ლამბაშიძე-ჩხენკელი, *ათონის მრავალთავი*, გვ. 214.

⁵ Jean De Bolnisi, *Homélie...*, Sardjveladze-Mgaloblišvili-Koçlamazašvili, p. 318.

⁶ მაისურაძე-მამულაშვილი-ლამბაშიძე-ჩხენკელი, *ათონის მრავალთავი*, გვ. 214.

O/Sin.georg-44: განუმზადებინა ჭურნი სიკუდილისანი და ისარნი მისნი შემწეველად უქმნიან.¹

Ivir.georg-11: განუმზადებინა ჭურნი სიკუდილისანი და ისარნი მისნი შემწეველად უქმნიან.²

ჰომილიათა ტექსტოლოგიური ანალიზის საფუძველზე შეიძლება ითქვას, რომ H-1816a პალიმფსესტი სხვა ვერსიათა იკითხვისების მიმართ არათანმიმდევრულია, არ ჩანს, რომ იგი პირდაპირ იყოს დამოკიდებული ერთ კონკრეტულ ხელნაწერზე. თუმცა არსებული განსხვავებანი მხოლოდ ვარიანტულ ნაკითხვებად უნდა მივიჩნიოთ და არა რედაქციულ სხვაობად.

როგორც უკვე აღვნიშნეთ, აქამდე იოანე ბოლნელის ქადაგებანი მრავალთავეში გვხვდებოდა, ერთადერთი გამონაკლისი O/Sin.georg.44-ია, რომელიც მხოლოდ ბოლნელის ჰომილიებს შეიცავს. H-1816a პალიმფსესტის სახით კი იოანე ბოლნელის ჰომილიათა შემცველი კიდეც ერთი ხელნაწერი გამოვლინდა. H-1816a პალიმფსესტი გამოირჩევა იმით, რომ ის არც მრავალთავის ნაწილია და არც O/Sin.georg.44-ის მსგავსი რომელიმე ჰომილეტიკური კრებულია, როგორც ეს თავდაპირველად ვივარაუდეთ. შეიძლება ითქვას, H-1816a პალიმფსესტი სრულიად განსხვავებული შედგენილობის მქონე ლიტურგიკულ კრებულს წარმოადგენს. ჩვენს მოსაზრებას მხარს უჭერს ის მოცემულობა, რომ H-1816a ხელნაწერში იოანე ბოლნელის მეექვსე ჰომილიის დასასრულს, იმავე გვერდზე ვკითხულობთ დიდმარხვის მესამე ორშაბათისა და მესამე სამშაბათის საგალობლებს უძველესი იადგარიდან:

H-1816a	უძველესი იადგარი ³
ჴმაჲ ა გ ო ი [ფ(რია)]დ მრავალნი [.....]	ოხითაჲ ჴ ო ა გ ო ი ფრიად მრავალ არიან წყალობანი შენნი, უფალო, რამეთუ მოშიშთა შენთა სულითა წმიდითა განამტკიცებ, რაჲთა არა
შ(ე)რყინენ და ცოდვილთაგ(ა)ნ [არა გარე] მიიქცევ [...]სა შ(ე)ნსა	შეირყინენ და ცოდვილთაგან არა გარემიიქცევ პირსა შენსა,
მონანულთა შე[.]წყალე[.] [... ..]თა მოაქცევ ყ(ოველ)ნი	მონანულთა შეინწყნარებ, შეცდომილთა მიიქცევ, ყოველნი
შეგივრდებ(ი)თ შეგვწყალენ ჩ(უ)ენ [....]ლისა შ(ე)ნისათუის	შეგივრდებით: შეგუწყალენ ჩუენ ფსალმუნი სახელისა შენისათუის (ფს. 24:11)

¹ Jean De Bolnisi, *Homélie...*, Sardjveladze-Mgaloblišvili-Koçlamazašvili, p. 326.

² მაისურაძე-მამულაშვილი-ლამბაშიძე-ჩხენკელი, *ათონის მრავალთავი*, გვ. 216.

³ უძველესი იადგარი, მეტრეველი-ჭანკიევი-ხევსურიანი, გვ. 124-125.

შენდამი ო(ვფალო)ო [...] გ სამშ(ა)ბ(ა)თსა [აქებდითსა ვმაჲ] ა გ ო ზლუდე...	დასდებელი შენდამი, უფალო, ავიდე (ფს. 24,1-4) მე-გ სამშაბათსა აქებდითსა ვ ო ა გ ო ზლუდე მექმენ მე ჳსნისა ცოდვათა...

H-1816a პალიმფსესტმა შემოგვინახა ასევე დიდმარხვის პირველი სამშაბათისა და მეორე სამშაბათის საგალობელთა ფრაგმენტები:

პირველი სამშაბათი:

H 1816a	უძველესი იადგარი ¹
ვისწრაფოთ შესვლად მოქცევათაგან ლეღვათაჲსა	გ-შაბათსა სივრცესა წყალობათა შენთასა ვისწრაფოთ შესვლად. მოქცევათაგან ლეღვათაჲსა
მიწსენ მე	მიწსენ მე, წინამძღუარო ყოველთაო ქრისტე, რომელნი ჭირსა შინა გიღალადებთ:
[...]	შეგუიწყალენ ჩუენ. შენ უწყი მხოლომან
[...] დაფარულნი ყ(ოვე)ლთანი სინანულით შეგივრდები მე [...]	დაფარულნი ყოველთანი. სინანულით შეგივრდები, შემიწყალე მე, ღმერთო რამეთუ...
[...] ურჩულოებათა ჩემთაჲ სიმრავლეჲ [...]	უფალო ღალატყავსა ვ ო ა ურჩულოებათა ჩემთაჲ სიმრავლეჲ უგულეებელს-ჰყავ, ქრისტე ღმერთო, რამეთუ შენ მიერ არს ღხინებაჲ,
მხოლოო ქველისმოქმედ [...] აცხოვნენ ს(უ) ლნი ჩ(უენ)ნი გვედრებით	მხოლოო, ქველისმოქმედ. აცხოვნენ სულნი ჩუენნი, გვედრებით.
[...] სიღრმეჲ ცოდვათა ჩემთაჲ დამთქამს მე ო(ვფალო)ო და ყ(ოვე)ლი გუ[...]	რამეთუ სიღრმეჲ ცოდვათა ჩემთაჲ დამთქამს მე, უფალო, და ყოველი გულისთქუმაჲ ჩემი აღძრავს სულსა ჩემსა...

მეორე სამშაბათი:

H 1816a	უძველესი იადგარი ²
ბ სამშა[ბა]თსა [.]ჲ [...] ქანანელი დედაკაცი მოუჭდა	მე-ბ სამშაბათსა აქებდითსა ვ ო ა გ ო ქანანელი დედაკაცი მოუჭდა მრავალსა შენსა მოწყალებასა მჭმობარეჲ:
[...]	
შემიწყალე თა (?) [... ...]	შემიწყალე მე, ამითვე ჳმითა მეცა გიჭმობ, შეგცოდე, შემიწყალე მე.
კ(ა)ცთმ(ო)ყ(უა)რე...	დედაკაცი იგი ცოდვილი მოუჭდა მრავალსა შენსა კაცთმოყუარებასა...

¹ უძველესი იადგარი, მეტრეველი-ჭანკიევი-ხევსურიანი, გვ. 103.

² უძველესი იადგარი, მეტრეველი-ჭანკიევი-ხევსურიანი, გვ. 117-118.

H-1816a პალიმფსესტი შეიცავს ასევე საკითხავს ძველი აღთქმიდან – **დაბ.4:15-5:5** (იხ. თანდართული ტექსტი). შესაქმეს ეს ადგილი იერუსალიმურ ლექციონარში დიდმარხვის პირველი კვირის ორშაბათ დღეს იკითხება. პალიმფსესტური ტექსტის შედარებამ ლექციონარისა და ბიბლიის ძველ ქართულ თარგმანებთან აჩვენა, რომ H-1816a ხელნაწერში წარმოდგენილი ტექსტი, მიუხედავად ორთოგრაფიული თავისებურებებისა („ი“ ხმოვანი არ იწერება „აი“ და „ეი“ კომპლექსში, H-1816a ხელნაწერი ამ წესს თანმიმდევრულად იცავს. ყველგან გვაქვს აჲ, ეჲ დაწერილობა, მაგ.: „კაჲნ, გაჲდად, ევაჲ, სეჲთ“ „კაჲნ, გაიდად, ევა, სეით“-ის ნაცვლად.), რედაქციულად მცირეოდენი განსხვავებებით მე-10 საუკუნის ლექციონარებს მიჰყვება.

თუმცა პალიმფსესტურ საკითხავში გვხვდება ცალკეული შემთხვევები, როდესაც ტექსტი:

ა) განსხვავდება ლექციონართა საკითხავებისგან და მიჰყვება ბიბლიის ძველ ქართულ თარგმანებს:

Gen.4:23

H-1816a: და ჰრქ(უ)ა ლამექ ც(ო)ლთა თვსთა...

Jer. Lec.: ჰრქ(უ)ა ლამექ ც(ო)ლთა თვსთა...

Bib.: და ჰრქ(უ)ა ლამექ ც(ო)ლთა თვსთა...

ბ) ნაწილობრივ განსხვავდება ლექციონართა ჩვენებებისგან და პარალელს პოულობს ე.წ. მცხეთურ ბიბლიასთან:

Gen.5:2-3

H-1816a: შექმნა იგი მამაკ(ა)ც(ა)დ და დედაკ(ა)ც(ა)დ **შექმნა იგინი და ცხოვნდა** ადამ ორას ოც და ათ წელ...

Jer. Lec.: შექმნა იგი მამაკაცად და დედაკაცად და უწოდა სახელი მისი ადამ, რომელსა დღესა **შექმნა იგი. ცხოვნდა** ადამ ორას ოც და ათ წელ...

S: შექმნა იგი მამაკაცად და დედაკაცად **შექმნა იგინი. ხოლო ცხოვნდა** ადამ ორას ოცდაათ წელ... (მხოლოდ მცხეთურ ბიბლიას მიჰყვება, ბიბლიის სხვა თარგმანებისგან სრულიად განსხვავებულია)

გ) განსხვავდება შესაქმეს დღეს არსებული ყველა ტექსტისაგან:

Gen.4:23:

H-1816a: რ(ამეთუ) კ(აცი) მოვკალ წყლულებად ჩემდა და **ჭაბუკი მოვკალ** საგ(უ)მ(ერელ)ად ჩემდა...

Jer. Lec.: რამეთუ კაცი მოვკალ წყლულებად ჩემდა და ჭაბუკი საგუმერელად ჩემდა...

Bib.: რამეთუ მამაკაცი მოვკალ წყლულებად ჩემდა და ჭაბუკი საგუმელად ჩემდა...

კიდევ ერთი მნიშვნელოვანი დეტალი, რომელიც პალიმფსესტის კვლევისას გამოიკვეთა, დიდმარხვის კვირათა განაწილებას უკავშირდება. იოანე ბოლნე-

ლის ქადაგებათა სისტემის მიხედვით, მეექვსე ჰომილია (ლუკას სახარების „უძღები შვილის იგავი“) დიდმარხვის მეოთხე კვირა დღეს იკითხება. H-1816a პალიმფსესტში იოანე ბოლნელის მეექვსე ჰომილიას მოსდევს დიდმარხვის მე-სამე კვირის საგალობლები, ანუ ერთკვირიან განსხვავებას გვიჩვენებს.

აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ იოანე ბოლნელის მოღვაწეობას მეცნიერები სხვადასხვა პერიოდით ათარიღებენ. მკვლევართა ერთი ნაწილი (პ. იოსელიანი, ნ. ჯანაშვილი, ა. ცაგარელი, კ. კეკელიძე, ი. ლოლაშვილი) მას მე-10 საუკუნის მოღვაწედ ასახელებს, პ. ინგოროყვა იოანე ბოლნელის მოღვაწეობის პერიოდს მე-9 საუკუნით განსაზღვრავს, ნაწილის აზრით კი, იოანე ბოლნელი მე-6-7 საუკუნეების ავტორი უნდა იყოს¹. დათარიღების საკითხთან დაკავშირებით გადამწყვეტი როლი შეასრულა ბოლნელის ქადაგებებში წარმოდგენილმა დიდმარხვის რვაკვირიანმა სისტემამ. სისტემა, რომელიც მე-6-7 საუკუნეების იერუსალიმურ ლიტურგიკულ პრაქტიკას ასახავს და მე-10 საუკუნისთვის სრულ ანაქრონიზმად ითვლება.²

ამ ფაქტის გათვალისწინებით, შეიძლება ფრთხილად გამოვთქვათ ვარაუდი, რომ H-1816a კრებულის შემდგენელმა იოანე ბოლნელის ქადაგებანი გვიანდელ იერუსალიმურ ლიტურგიკულ პრაქტიკას მოარგო, ამიტომაც გვაქვს ერთკვირიანი სხვაობა ბოლნელის რვაკვირიან სისტემასთან შედარებით. თუმცა ამის დაბეჯითებით მტკიცება საკმაოდ რთულია, განსაკუთრებით იმ პირობებში, როდესაც 15 ფურცლიდან მხოლოდ 9 გვერდი გვაქვს იდენტიფიცირებული და ალბათობა იმისა, რომ დანარჩენ ტექსტს ამოვიკითხავთ და ახალი მასალით შევავსებთ ჩვენს პალიმფსესტურ ტექსტს, ძალიან მცირეა. ყოველ შემთხვევაში, პალიმფსესტში შვიდკვირიანი სისტემის არსებობა გვიანდელ ლიტურგიკულ პრაქტიკაზე მიუთითებს და ეს კიდევ ერთი დამატებითი არგუმენტია პალიმფსესტის მე-10-11 საუკუნეებით დათარიღებისა.

ყოველივე ზემოთქმულის განხილვის შემდეგ კვლავ უნდა მივუბრუნდეთ პალიმფსესტის რაობას. რა ტიპის ხელნაწერთან გვაქვს საქმე? H-1816a პალიმფსესტით ჩვენ წინაშეა უნიკალური კრებული, რომელიც საკუთარ თავში მოიცავს იერუსალიმური პრაქტიკის ამსახველ სრულ მასალას: ლექციონარს (წმინდა წერილის საკითხავები), იადგარს (საგალობლები) და ჰომილეტიკას (ბოლნელის ქადაგებები). დღემდე ამ სახის კრებულების არსებობა უცნობი რჩებოდა სამეცნიერო საზოგადოებისათვის,³ რაც ერთხელ კიდევ უსვამს ხაზს პალიმფსესტების შესწავლის მნიშვნელობასა და აუცილებლობას. რა

¹ მაისურაძე-მამულაშვილი-ღამბაშიძე-ჩხენკელი, *ათონის მრავალთავი*, გვ. 72-84.

² თარხნიშვილი, *წერილები*, გვ. 168-170.

³ სინურ კოლექციაში დაცულია 982 წლით დათარიღებული იერუსალიმური ლექციონარის თავისებური ნუსხა (O/Sin.georg -37). ლექციონარში განგებებს ახლავს მითითებები საგალობელ მასალაზე, ხელნაწერის მეორე ნაწილში კი სრულად არ წარმოდგენილი საგალობელთა ტექსტები. მიუხედავად ამ თავისებურებისა, O/Sin.georg-37 ხელნაწერი არ შეიცავს ჰომილეტიკურ საკითხავებს, იხ. *სინური აღწერილობა*, III, გვ. 47-52.

მოცულობის შეიძლება ყოფილიყო ეს კრებული? ვფიქრობთ, ხელნაწერის ფორმატიდან გამომდინარე, ის მხოლოდ დიდმარხვის პერიოდს მოიცავდა და მორგებული იყო იოანე ბოლნელის ქადაგებებზე.

ტექსტისათვის:

ტექსტის უკეთ აღსაქმელად პალიმფსესტის ტექსტს ვაქვეყნებთ თემატურად და არა ხელნაწერში მათი განთავსების მიხედვით, ვინაიდან ტექსტი ამოკითხულია სხვადასხვა გვერდიდან: ჰომილიები, საგალობლები უძველესი იადგარიდან და ძველი აღთქმის საკითხავი.

იოანე ბოლნელი

IV ჰომილია

თარგმანებანი წმიდათა სახარებათანი, რომელნი თარგმანნეს წმიდათა მოძღუართა

11r: [...] რაჲსათ(ვ)ს დაენერგის რომელსა ნა[ყოფი ...]რაჲამს იქმოდი ქველისს(ა)ქმესა შ(ე)ნსა ნუ [...] მამაჲ შ(ე)ნი რ(ომე)ლი ჰხედავს დ(ა)ფ(ა)რულად [მან მო]გაგოს ცხადად არა თუ [...] ა(რამე)დ რ(აჲთ)ა ერ[...] ნუ იყოფით ვ(ითარც)ა იგი ორგულნი **11v:** [...] უკუეთუ იყოს ნებაჲ მისი [...] ზ(ე)და ყ(ოვლა)დვემცა ჩ(უე)ნ არა შევსცოდეთ მას ჯერ არს ჩ(უე)ნდა თხოვად ა(რამე)დ ჯ(ე)რ არს ჩ(უე)ნდაცა მიტევებაჲ შეცოდებათაჲ მათ ჩ(უე)ნცათაჲ და ამას ვყოფდეთ და [...] ვევედრებოდით და ვიტყოდით და [...] შემეყვანებ ჩ(უე)ნ გ(ა)ნს(ა)ცდელსა ო(ვფალ)ო ა(რამე)დ [...] განიცადებოდა ეშმ(ა)კ(ი)ს(ა)გ(ა)ნ

V ჰომილია

თარგმანებაჲ წმიდათა სახარებათაჲ

12v: [...] ჰურიათაჲ ხ(ოლო) ბ(ე)რწმ(ა)ნ მ(ა)ნ შვნა შკდნი შვილნი და მერმე ათნი და უმრავლეს მისა ათასეული და ბევრეული და რ(ომ)ლისაჲ არა არს [...] დედ(ა)კ(ა)ც(ა)დ რ(ამეთუ) მშობელნი არს მორწმუნეთა მისთაჲ ხ(ოლო) სატირნი იგი არიან შვილნი შენთანი ეკლესიისანი და თუ [წარუწყმდეს] ვ(ითარც)ა მფრინველთა [...] ჳმობნ [...] ც(ო)დვილსა

VI ჰომილია

თარგმანებაჲ წმიდათა სახარებათაჲ

4r: [...] და ვ(ითარც)ა ც(ე)ცხლი აღ(ე)გზნ(ე)ბოდა და ყ(ოვე)ლსავე ცოდვასა რ(ომე)ლსა იქმოდა [...] ვერ გ(ა)ნცხრებოდა სიბორ(ო)ტე იგი [მისი] მაშინ [...] მ(ა)ნ [...] იყო [მოდგა] გონებასა [...] რაოდენი არიან [...] ჰრქ(უ)ან მორწმუნე [ს(ა)ხლსა] მ(ა)მისა ჩემის(ა)სა [...] წარვწყმდები [...] მადლითა და [სიმართლითა] და ჭამენ იგ(ი)ნი ტ(ა)ბლისა მ(ი)სგან წ(მი)დისა და გ(ა)ნძღებიან [...] ს(ი)ყმ(ი)ლ(ი)თა წარვწყმდები [...] და [...] მ(ა)მანი და ძმანი ჩ(უე)ნი რ(ომე)ლნი

დაოცხრომელად [ილო]ცვენ და თ(ა)ყ(ა)ნ(ი)ს ცემენ ღ(მერ)თსა მარხვითა და ვ(ე)დრ(ე)ბ(ი)თა [...] იზ(ა)რდ(ე)ბიან იგინი ანგ(ე)ლ(ო)სისგან იგინი და გ(ა)ნძლ(იე) რ(დ)ე)ბიან ს(უ)ლისა წმ(ი)დ(ი)სა მიერ და [მოელიან] ს(ა)ს(უ)ფ(ევე)ლსა [ცათასა] ხ(ოლო) მე რაჲ [ვყო უბადრუკმან და საწყალობელმან] გ(ა)ნძ(ა)რც(უ)ლმან და გ(ა)ნშ(ი)შ(უ)ლმ(ა)ნ ეშმ(ა)კ(ი)ს(ა)გ(ან) [...] ყ(ო)ვლ(ა)დვე არა მაქუს [...] წ(მიდა)ჲ ს(ა)ს(ოე)ბაჲ რ(ამეთუ) გ(ა)ნმ[აშ]შველა მე რ(ომე)ლსა იგი ვმსახურებ- დი [...] ჩემითა რ(ამეთუ) თვთ იგი შიშუელ არს ეშმაკი გ(ა)ნმკიცხა და [...] მე ერსა წ(ინაშე ...) იგი არს საკიცხელ წარმწყმიდა მე სიყმილითა რ(ამეთუ) არს იგი წარწყმედილ და [არა არს ცხორებ]ბაჲ [სასოე]ბისა მის[ისაჲ] ხ(ოლო) ან რა[ჲ] ვყო [აღვდგე] და მივიდე მამისა ჩემისა აღვდგე და მივიდე ს(ა)ხლსა მის და კ(ა)ცთმ(ო)ყ(უა)რისა ღ(მრ)თისა შეუვრდე მრ[ავალმო]წყალებსა მას და ვევე- დრო ს(უ)ლგრძ(ე)ლსა მას [...] ს(ი)ტკბ(ო)ვ(ე)ბითა სადა ჰრქ(უ)ა აურ(ა)ცხელსა სიმდაბლესა მისსა მ(ა)მ(ა)ო ვც(ო)დე ცად მიმართ და წ(ინაშე) შ(ე)ნსა: და არლარა ღ(ი)რს ვ(ა)რ [რაჲთა]მცა {...} **17v:** {მოიქ}ცა უძღები იგი შვილი და მივივლტოდით {...} და ვევედრებოდით რ(ამეთუ) შეწყნარებასა მი{...} [...] არა მოიქცეთ [და არცა შეინ]ანოთ ისმინეთ რასა იტყვს წ(ინა)წ(არმე)ტყუელი არა [თ]უ მოიქცეთ გ(ა)ნუმზადებთან ჭურნი [სიკუდილი]სანი და ისარნი მისნი შემწუველად [...] ჩემდა ერად და [...]

საგალობლები (უძველესი იადგარიდან):

პირველი სამშაბათი:

21r: [...] ვისწრაფოთ შესვლად მოქცევათაგან ღელვათაჲსა მიწსენ მე [...] დაფარულნი ყ(ოვე)ლთანი სინანულით შეგივრდები მე [...] ურჩულოებათა ჩემ- თაჲ სიმრავლეჲ [...] მხოლოო ქველისმოქმედ [...] აცხოვნენ ს(უ)ლნი ჩ(უენ)ნი გევედრებით [...] სიღრმეჲ ცოდვათა ჩემთაჲ დამთქამს მე ო(კვალ)ო და ყ(ოვე) ლი გუ[ლისთქუმაჲ ...]

მეორე სამშაბათი:

15r: კ(ა)ცთ(ა)ნი [...]ბელითა **ბ** სამშა[ბა]თსა [.]ჲ [...] ქანანელი დედაკაცი მოუჭდა [...] შემინყალე [... ...] კ(ა)ცთმ(ო)ყ(უა)რე...

მესამე ორშაბათი, მესამე სამშაბათი

17v: **ჭმაჲ ა გ ო** [ფ(რია)]დ მრავალნი [...] შ(ე)რიყინენ და ცოდვილთაგ(ა)ნ [არა გარე] მიიქცევ [...]სა შ(ე)ნსა მონანულთა შე[წყალებ.] [...]თა მოაქცევ ყ(ოველ)ნი შეგივრდებ(ი)თ შეგვწყალებ ჩ(უენ)ნი [...]ლისა შ(ე)ნისათუის შ(ე)ნდამი ო(კვალ)ო [...] **გ სამშ(ა)ბ(ა)თსა** [აქებდითსა ჭმაჲ] ა გ ო **ზ**ლუდე [...]

ძველი აღთქმის საკითხავი

დაბ. 4:15-5:5

16v: [...] გებაა და მიიღოს და დასდვა ო(კვალმა)ნ ლ(მერთმა)ნ ს(ა)სწ(ა)ული რ(ათა)ა არა მოკლას ყ(ოველმა)ნ რ(ომელმა)ნ პოოს [იგი] და გამოვიდა [...] პ(ი)რ(ი)ს(ა)გ(ა)ნ [...] ლ(მრთი)სა და და[ემკვ]დრა ქ(უე)ყ(ა)ნ(ა)სა ნაადსა წ(ინაშ)ე ედემსა: და იცნა კაან ცოლი თ(კ)სი და მიუდგა და შვა ენუქ და აღაშწნა ქა-ლაქი [...] სახელი მას [...] ენუქ გაადად და გაადად შვა მალელ და მალელ შვა მათუსალა [...] მოიყვანნა ორნი [...] რკინისა და რვალისაჲ [...] თობელისი [...] და ჰრქ(უ)ა ლამექ ც(ო)ლთა თვსთა [...] რ(ამეთუ) კ(აცი) მოვკალ წყლულებად ჩ(ე)მდა და [ჭაბუ]კი მოვკალ საგ(უ)მ(ე)რებლ(ა)დ (!) ჩემდა რ(ამეთუ) შკდგზის შური ძიებულ არს [...] იცნა ადამ ევაჲ ც(ო)ლი თ(კ)სი და მიუდგა [...] და დას-დვა სახელი მ(ი)სი სეათ [...] წილ რ(ომელ)ი [...] კ(ა)ენ(ა)ნ და სეათს ესუა ძწ [...] სახელი მისი ენუს ესე ესვიდა <და> ხადად სახელსა ო(კვ)ლის(ა)სა (!) ლ(მრთი)ს(ა)სა ესე [შეიქ]მნა ადამი ხატად ლ(მრთი)სა შექმნა იგი მამაკ(ა)ც(ა)დ და დედაკ(ა)ც(ა)დ შექმნა იგინი და ცხოვნდა ადამ ორას ოც და ათ წელ [...] და დასდვა სა[ხელი] მისი [სეათ] და იყვნეს დღენი ადამისნი შ(ემდ)გ(ომა)დ შობი-სა [...] შკდას წელ და ისხნა ძებ და ასულებ და იყუნეს ყ(ოვე)ლნი დღენი [...]

დაუდგენელი:

23v: [...] განუმზადოთ მშიერთა პ(უ)რი ძმათა ჩ(უე)ნთა [...] რ(ომელმა)ნ კ(ა) ცთა გ(ა)ნ(ძლიერდა)სა [...] განკვრდეს წესნი არამედ [...] იხილა [...] დ(ა)ბ(ა)დე-ბ(უ)ლნი [...] შენდა [...] წინაჲსწარმეტყ(უე)ლნო [...] ოვნებელად [...] ადამ [...] ბო-როტი იგი და სამოთხით [...] კუდილი გზითა [...] დასაბამითგან [...] ნებითა [...]

დამონეგებული ლიტერატურა

- თარხნიშვილი, წერილები** = თარხნიშვილი მ., *წერილები*, თბილისი, კანდელი, 1994.
- კლარჯული მრავალთავი** = *კლარჯული მრავალთავი*, ტექსტი გამოსაცემად მოამზადა და გამოკვლევა დაურთო თამილა მგალობლიშვილმა, თბილისი, 1991.
- მაისურაძე-მამულაშვილი-ლამბაშიძე-ჩხენკელი**, *ათონის მრავალთავი* = მაისურაძე მ.- მამულაშვილი მ. – ლამბაშიძე ა. – ჩხენკელი მ., *ათონის მრავალთავი*, თბილისი, 1999.
- სინური აღწერილობა** = *ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობა, სინური კოლექცია*, ნაკ-ვეთი III, შეადგინეს და დასაბეჭდად მოამზადეს: რ. გვარამიამ, ელ. მეტრეველმა, ც. ჭანკიევმა, ლ. ხევსურიანმა, ლ. ჯღამაიამ, თბილისი, 1987.
- უდაბნოს მრავალთავი**, შანიძე-ჭუმბურიძე = *უდაბნოს მრავალთავი*, აკაკი შანიძისა და ზურაბ ჭუმბურიძის რედაქციით, ტექსტი გამოსაცემად მოამზადეს: ლ. ბარა-მიძემ, კ. დანელიამ, რ. ენუქაშვილმა, ი. იმნაიშვილმა, ლ. კიკნაძემ, მ. შანიძემ და ზ. ჭუმბურიძემ, თბილისი, 1994.

უძველესი იადგარი, მეტრეველი-ჭანკიევი-ხევსურიანი = *უძველესი იადგარი*, გამო-
საცემად მოამზადეს, გამოკვლევა და საძიებელი დაურთეს ელ. მეტრეველმა, ც.
ჭანკიევა და ლ. ხევსურიანმა, თბილისი, მეცნიერება, 1980.

ქართული პალიმფსესტები = *ქართული პალიმფსესტები ხელნაწერთა ეროვნულ*
ცენტრში, კატალოგი, ტექსტები, ალბომი. შეადგინეს ლ. ქაჯაიამ, ს. გაფრინ-
დაშვილმა, ც. გულედანმა, ნ. მიროტაძემ, დ. ჩიტუნაშვილმა, ი. ხოსიტაშვილმა,
თარგმნა თ. ჟღენტმა, თბილისი, 2017.

Garitte, *Catalogue des manuscrits* = Garitte G., *Catalogue des manuscrits georgiens du Mont Si-*
nai. (Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium CLXV, Subsidia IX) Louvain: Imprimerie
Orientalist, L. Durbesq, 1956.

Jean De Bolnisi, *Homélies...*, Sardjveladze-Mgaloblišvili-Koçlamazašvili = Jean De Bolnisi,
Homélies des dimanches de carême suivant la tradition de Jérusalem et autres homélies
(I-XIV), Texte Géorgien. S. Sardjveladze (I-X), T. Mgaloblišvili (XI et XIV), E. Koçlama-
zašvili (XII-XIII). Introduction, traduction, choix des variantes et notes Stéphane Verhelst.
(Sources Chrétiennes). Les Édition du Cerf, 24 rue des Tanneries, Paris 13e, 2015.

Khatuna Gaprindashvili

Korneli Kekelidze Georgian National Centre of Manuscripts

AN UNKNOWN PALIMPSEST CONTAINING THE HOMILIES OF IOANE BOLNELI (H-1816A)

Summary

The study of the palimpsests kept in the National Centre of Manuscripts has considerably enriched nearly all disciplines of the Georgian literature. The new material demonstrated that the liturgical texts are rather diverse and that to some degree they specify or alter our knowledge of the ancient Georgian tradition of the divine worship.

Of particular significance is one short manuscript H-1816a, kept in the National Centre of Manuscripts that represents an *Euchologion* and is dated to 15-16th cc. The manuscript consists of 28 pages. The text is written in brown ink on a parchment, in Nuskhuri script, upper graphemes in Mtavruili script. The copier and the place of copying is unknown. The manuscript is entirely a palimpsest. In the lower layers of the palimpsest three manuscripts can be identified, two of them are damaged and the text is unverifiable, only few phrases can be made out.

The object of our study is the third palimpsestic manuscript which is preserved in 15 pages. The text is written in the finest script of Nuskhuri, graphemes are slightly tilted to the right, on the final lines the grapheme are elongated. The upper graphemes are written in *Asomtavruli*, exceed the column and takes up the space between three lines. The copier uses *Asomtavruli* script at the beginning of each paragraph. This is why *Asomtavruli* graphemes can be seen on the margins, at the beginning of paragraphs, as well as in the text. In terms

of codicology and paleographic analysis the manuscript dates to the end of the 10th century and the beginning of 11th century.

The palimpsest is rather damaged, only the beginning and final lines are preserved on a number of pages. Using existing technical instruments, our attempt was to identify and read the text. At this point nine pages have been deciphered and identified.

The palimpsest contains the fragments of the fourth, fifth and sixth homilies by Ioane Bolneli. The identification of Ioane Bolneli's homilies had posed a complex and an interesting question. Firstly, our aim was to identify the nature of the manuscript – what kind of collection could the MS H1816a be?

The fourth and fifth homilies of Ioane Bolneli are kept in O/Sin.geo-44 manuscript, Athos (MS Ivir.geo-11), Parkhali (MS A-95) and Klarjeti (MS A-144) *Mravaltavis* (Homiliaries). As for Ioane Bolneli's sixth homily, which represents the translation of the "Prodigal Son" parable from The Gospel of Luke, it has only been preserved in the O/Sin.geo-44 manuscript kept on Mt Sinai and Athos *Mravaltavi* (Ivir.geo-11), apart from MS H-1816a.

The textological comparison of Ioane Bolneli's homily kept in MS H-1816a palimpsest with the above mentioned manuscripts revealed the orthographical particularities and instances of (shortening-lengthening) amendments in size. It can be argued that MS H-1816a palimpsest does not reveal direct relations to any specific manuscript. However, we should consider existing differences as variant versions of the text rather than editorial differences.

MS H-1816a palimpsest is unique in that it is neither a part of *Mravaltavi*, nor of any homiletic collection similar to MS O/Sin.geo-44. It could be said that the MS H-1816a palimpsest is a liturgical collection with a completely different composition. Our suggestion is strengthened by the fact that in MS H-1816a, at the end of the sixth homily of Ioane Bolneli, on the same page, we read the hymn of the third Monday and third Tuesday of Lent from the Oldest *Iadgari*. The palimpsest has also preserved the fragments of the first Monday and first Tuesday of Lent. Apart from this, MS H-1816a contains a text from the Old Testament – Gen. 4:15-5:5. This part of Genesis is read on the first Monday of Lent in the Jerusalem Lectionary.

Another important detail that was revealed during the study of the palimpsest is related to the arrangement of the Lent weeks. According to the system of Ioane Bolneli's homilies, the sixth homily ("The Prodigal Son" parable from The Gospel of Luke) is read on the fourth week of Lent. In MS H-1816a palimpsest Ioane Bolneli's homily is followed by the hymn of the Lent's third week, in other words it reveals a difference in one week.

It has to be noted here that the work of Ioane Bolneli is dated differently by different scholars (from 6th to 10th century). The decisive factor in the question of dating has to do with the Lent's eight-week system presented in Bolneli's preaching; the system which represents 6th-7th-century liturgical practice of Jerusalem and is considered entirely anachronistic for the 10th century.

Considering the above, we can cautiously suggest that the author of the MS H-1816a collection adjusted Ioane Bolneli's preaching according to the later liturgical practice of Jerusalem. This is why we have one-week difference compared to Bolneli's eight-week system. The presence of the seven-week system in the palimpsest indicated a later liturgical practice and this is a further argument to date the palimpsest on the 10th-11th cc.

To summarize, it could be argued that MS H-1816a palimpsest represents a unique collection structured according to the Jerusalem practice and it contains full material that describes this practice, including: The Lectionary (texts from the Holy Bible), Iadgari (hymns), and homilies (Bolneli preaching). The existence of such collection was hitherto unknown to the scholarly community, which further emphasizes the significance and the necessity for studying the palimpsests. What could have been the volume of this collection? We think, based on the manuscript's format, that it only covered Lent and was adjusted to Ioane Bolneli's preaching.